

התקשרות בקרב תינוקות בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב:

מחקר מודע-הקשר

אבתסאם מרעי-סרואן

תקציר

מטרתו של מחקר זה לבחון את השפעת ההקשר התרבותי הסוציו-פוליטי על אמונות ופרקטיקות הוריות בנוגע להתקשרות התינוק למטפלו העיקריים, ובייחוד בנוגע ל'חרדת הזר'. רוב הידע על תיאורית ההתקשרות מתייחס לעולם המערבי המתועש, שמתאפיין באוכלוסייה לבנה, משכילה, עשירה ודמוקרטית. אולם חוקרים ואנשי מקצוע מדגישים את הצורך להבין את התפתחות הילד ותפיסות של סיכון התפתחותי דווקא בעולם הלא-מערבי, שרוב האוכלוסייה בעולם נמנית עימו. המאמר הנוכחי מבוסס על מחקר שנערך בהתאם לגישה מודעת-הקשר והוא נערך בשני שלבים. בשלב הראשון השתתפו שלושים אימהות בדואיות וילדיהן בני השנה משישה כפרים בלתי-מוכרים בנגב. בשלב השני נערך דיון בקבוצת מיקוד שמנתה תשע אימהות מכפר בלתי-מוכר נוסף. המחקר נערך בעירוב שיטות – איכותנית וכמותית יחדיו. איסוף הנתונים כלל ראיונות עומק חצי-מובנים, תיעוד של אינטראקציית אם-ילד ותגובת התינוק לאישה זרה בווידיאו, שאלון מטרות סוציאליזציה, שאלון סוציו-דמוגרפי וקבוצת מיקוד.

מהמחקר עלו ממצאים מפתיעים ביחס לחברה הבדואית, שהסוציאליזציה בה מכוונת לתלות הדדית ולריבוי מטפלים (alloparents). חמישים ושישה אחוזים מהתינוקות גילו חרדה רבה מזרים והשאר לא גילו חרדה מזרים. הממצאים האלה מצביעים על פרדוקס – כאשר מצד אחד האימהות מגדלות ילדים חברתיים, אך מצד שני הם מגלים זהירות רבה בכל הנוגע לאינטראקציה עם זרים. הממצאים משקפים את המצב שהבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים מתמודדים עימו - שילוב בין אמונות ועמדות מסורתיות לבין מציאות קשה ומורכבת ונסיבות סוציו-פוליטיות ייחודיות. בהתאם לכך התקשרות ודרכי ההתנהגות של הורים וילדים מושפעות מההקשר שהן מתרחשות בו. ממצאי המחקר מרחיבים את נקודת המבט על תיאוריית ההתקשרות וישמשו בסיס לפיתוח תוכניות מותאמות תרבותית ומודעות-הקשר למניעת סיכון ולהתערבות.

מילות מפתח: התקשרות, חרדת הזר, מטרות סוציאליזציה, אמונות הוריות, מחקר מודע-הקשר, תינוקות בדואים.

התקשרות בקרב תינוקות בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב:

מחקר מודע-הקשר

אבתסאם מרעי-סרואן

מבוא

את תיאוריית ההתקשרות (Attachment Theory) ניסחו בולבי ואיינסוורת' ועמיתיה (Ainsworth, 1969; Bowlby, 1978; Blehar, Waters & Wall, 1978). זוהי אחת התיאוריות המפורסמות והבולטות ביותר שעוסקות בהתפתחות רגשית-חברתית ויחסי הורה-ילד, והיא משפיעה משמעותית על דרכי הטיפול בילדים. המונח 'התקשרות' מתייחס לקשרים רגשיים מתמשכים בין התינוק לבין מטפלים משמעותיים שיש לו אינטראקציה קבועה עימם במהלך השנה הראשונה לחייו ושמשכיכים להתפתח אחריה. ההתקשרות נחשבת לצורך אוניברסלי וחיוני להתפתחות תינוקות כדי להגביר את סיכוייהם לשרוד. התיאוריה עוסקת בקשר המתהווה בפעולות גומלין חוזרות ונשנות בין התינוק לבין המטפל בו, שמשמש לו מקור לביטחון ולהגנה (Baer & Martinez, 2006). בולבי הניח שתינוקות נקשרים למבוגרים אשר מגיבים ברגישות לאינטראקציות חברתיות עימם בעקביות למשך תקופה ממושכת.

במקרים רבים אימצו את תיאוריית ההתקשרות כדי להגדיר סיכון בהתפתחות ילדים (Zeanah & Smyke, 2009). בעקבות זאת חוקקו חוקי הגנה לשלום הילד ברחבי העולם ועודכנו תוכניות התערבות לתמיכה במשפחה, למשל, תוכנית STEEP לקראת צעדים להורות אפקטיבית ומהנה (Erickson & Egeland, 2004) ותוכניות חינוכיות רבות לגיל הרך (למשל, Kennedy, 2014; Carr, 2014). (& Kennedy, 2004).

אומנם בולבי הדגיש שמערכת ההתקשרות מושפעת מתנאי הסביבה של הילד ושל מטפלו, אך רוב המחקרים שהתבססו על תיאוריית ההתקשרות התייחסו לחברות מערביות שהמשפחות בהן נמנות עם מעמד הביניים, משכילות, לבנות שמספר הילדים בהן קטן (Keller, 2019). מחקרים אלה הציגו

את המשפחות הללו כמודל שכיח ונורמטיבי (Sear, 2016; Vicedo, 2013). כמו כן, מחקרים רבים (Otto & Keller, 2014; Quinn & Mageo, 2013) הצביעו על נקודה עיוורת ביחס לתפקיד התרבות בהתקשרות באופן כללי ובייחוד ביחס להגדרת מטפלים משמעותיים בתינוק.

המחקר הנוכחי נועד לתעד את מערכות הסוציאליזציה וההתקשרות בשנה הראשונה לחיי הילד ולהגביר את המודעות של אנשי המקצוע להקשר התרבותי, האקולוגי, ההיסטורי, הפוליטי ועוד, ולהשפעתם על יחסי ההתקשרות. הטענה במחקר הנוכחי היא שכדי להעריך כראוי את ההתקשרות ואת מאפייניה צריך לבחון אותם מנקודת מבט תרבותית-סוציו-פוליטית.

תחילה יוצגו סקירה היסטורית ובסיס מחקרי של תיאוריית ההתקשרות. לאחר מכן יידונו הטענות המרכזיות שתיאוריה זו מתבססת עליהן ומודגשת בהן חשיבות ההקשר התרבותי בהתייחס להתקשרות התינוק למטפל המשמעותי. בהמשך יתואר ההקשר של נושא המחקר – הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב. בפרק השיטה יתוארו הכלים ששימשו לאיסוף הנתונים ולניסוי מותאם ורגיש תרבותית להערכת חרדת זרים בקרב התינוקות. בממצאים ובדיון תודגש החשיבות שיש לייחס להקשר התרבותי-הסוציו-פוליטי כדי להבין את התפתחות הילד.

סקירת ספרות

תיאוריית ההתקשרות – סקירה היסטורית ובסיס מחקרי

את תיאוריית ההתקשרות פיתח ג'ון בולבי (Bowlby, 1986). עד היום היא נחשבת לאחת התיאוריות המשפיעות ובעשורים האחרונים היא משמשת בסיס למחקרים רבים. בולבי ביסס את התיאוריה על ממצאי מחקרים באתולוגיה של בעלי חיים. הוא הושפע בעיקר ממחקר שערך לורנץ בשנת 1935 (Bowlby, 1969), ובו נמצא כי גוזלי הציפורים מפתחים קשר חזק עם אימם כבר בימים הראשונים לחייהם. קשר זה נוצר בזכות החשיפה לדמות האם וההיכרות עימה ללא קשר לצרכים הפיזיולוגיים של הגוזלים. נוסף על כך, הסתמך בולבי על מחקר שהתמקד בקופים שערכה הארלו (Harlow, 1958). ממחקר זה עלה שגורי קופים שהופרדו מאימהותיהם הביולוגיות והיו רעבים ונתונים במצוקה, העדיפו תחושת חמימות פיזית מבובות בד דמויות אימהות על פני מזון. עוד עלה מהמחקר שקופים שהופרדו

מאימהותיהם מיד אחרי הלידה וחיו בבדידות תקופה מסוימת, התקשו ליצור קשרים בין-אישיים וסבלו מהפרעות בתפקוד המיני ומבעיות בתפקודם כהורים.

שני המחקרים הנזכרים לעיל והדמיון הרב בין התנהגות גורי היונקים לבין התנהגות התינוקות, חיזקו את הנחותיו של בולבי שהתנהגות זו נועדה להגביר את הסיכוי לשרוד ולהתרבות. הרעיון שתיאוריית ההתקשרות מתבססת עליו הוא שבמהלך האבולוציה האנושית התפתחו בתינוקות מגוון נטיות ודרכי התנהגות חיוניות להישרדות, למשל בכי, חיוך, מציצה, לפיתה ומעקב, וזאת כדי לסמן למטפל את הצורך ביצירת קשר. ההתקשרות נמנית עם דרכי ההתנהגות הללו. זוהי מערכת התנהגותית-הישרדותית שקיימת אצל כל תינוק, ומטרתה להגביר את קרבתו של התינוק לדמות המטפלת כדי לחזק את הביטחון ולחוש מוגן בעת מצוקה. נוסף על כך, הקשר הראשוני הזה בין הדמות המטפלת לתינוק נועד לשרת צרכים פיזיולוגיים ראשוניים של התינוק (Bowlby, 1969).

לטענתו של בולבי (Bowlby, 1969), ניסיונות מוצלחים בהשגת קרבה ותחושת ביטחון בהתקשרות הכרחיים ליצירת מערכות יחסים קרובות בכל מעגלי החיים. נוסף על כך, כאשר מערכת היחסים בין התינוק לבין הדמות המטפלת בו אינה משרה על התינוק ביטחון, התינוק אינו נותן בה אמון וההתפתחות של האישיות שלו משתבשת, החל מהפרעות רגשיות הנעות מחרדה ודיכאון וכלה בהפרעות אישיות קשות מכך.

המוקד המרכזי של התיאוריה טמון בקשר הדיאדי בין התינוק לבין מטפל עיקרי בוגר שהוא התורם הבלעדי לשלומו הפיזי והרגשי. אף על פי שהתיאוריה מתייחסת למטפלים משמעותיים בתינוק, מחקרים ותוכניות שהתבססו עליה התמקדו ברוב המקרים באם כמטפלת העיקרית (Morelli et al., 2018). בטרילוגיה הקלסית "התקשרות ואובדן" (Attachment and loss) הדגיש בולבי שאהבת אם חיונית לקשר עם התינוק ומסייעת להתפתחות בריאה, ואילו חסך אימהי גורם לפתולוגיה (Bowlby, 1969).

תיאוריית ההתקשרות מבוססת על שלוש טענות מרכזיות הנובעות זו מזו. הראשונה מדגישה את הצורך האנושי האוניברסלי ליצור קשרי חיבה הדוקים. בהתאם לכך התינוק מגיע לאוויר העולם מצויד במנגנון התנהגות שמטרתו ליצור קרבה בינו לבין דמות טיפולית משמעותית. מנגנון זה מתחזק במצבי לחץ, איום וסכנה וכן בשל הצורך במענה על צרכים פיזיים ורגשיים (Bowlby, 1986).

הטענה השנייה מדגישה את חשיבות זמינותה של הדמות הטיפולית, את רגישותה לאיתותי התינוק ואת יכולתה להגיב לאיתותים האלה כדי לספק את צרכיו ובתוך כך לגלות רגש חיובי כלפיו. בולבי (Bowlby, 1973) הניח שאינטראקציה עם דמות שמגיבה ברגישות ותומכת בעת הצורך, מאפשרת תפקוד מיטבי של ההתקשרות ויוצרת בקרב התינוק תחושת ביטחון המקנה לו ראייה חיובית כלפי העצמי וכלפי הזולת. אינסוורת' ועמיתיה (Ainsworth, Bell & Stayton, 1974) הציעו את המושג "רגישות אימהית" (Parental Sensitivity) – יכולת האם לזהות את האותות של תינוקה, לפרשם נכון ולהתאים את האינטראקציה עימו בהתאם להם. בהתאם לכך זיו ועמיתיו (Ziv, Aviezer, Gini, Sagi & Koren-Karie, 2000) מצאו קשר חיובי בין הרגישות האימהית והזמינות הרגשית לבין התקשרות בטוחה. כמו כן, הם מצאו שחוסר היענות למצוקת התינוק וחוסר בזמינות פסיכולוגית של האם מנבאים התקשרות לא בטוחה בגיל שנה.

הטענה השלישית מתבססת על ההנחה שתפיסת התינוק את תגובות הדמות המטפלת מופנמת כדגמי עבודה פנימיים המכילים רכיבים קוגניטיביים רגשיים ורכיבי הגנה. רכיבים אלה מתבטאים בעיקר ברמה לא מודעת וכוללים את ציפיות הילד לגבי ערכו העצמי וערך האחר במסגרת הקשר. במקביל הילד בונה מודלים מנטליים על ה"עצמי" המתייחס לאופן שבו הוא תופס ומעריך את עצמו בתחומים שונים. שני המודלים הללו מושפעים מהמידה שבה תופס התינוק את עצמו כאהוב ומוערך בעיני דמות ההתקשרות שלו. על סמך התגובות של דמות ההתקשרות, מפתח התינוק מערכת של אמונות, מחשבות, ציפיות, רגשות ומערך ציפיות לתגובות הדמויות המטפלות בעתיד.

בולבי (Bowlby, 1969) הניח שהתינוק מפעיל את מערכת ההתקשרות שלו בייחוד במצבי מצוקה, ובהם נצפים ההיבטים של המודל הפנימי הפעיל שאינם באים לידי ביטוי במצבים רגילים בחיי היום יום. לטענתו, תינוקות מגיל שישה חודשים עד שנה מעדיפים אנשים מוכרים ומגלים תופעה אוניברסלית אנושית, שהיא פחד וחרדה ממבוגרים זרים שאינם מוכרים. בעקבות טענה זו, אינסוורת' ועמיתיה (Ainsworth et al., 1978) הניחו שאפשר לצפות בקלות ברמת ההתקשרות ובכישורי הוויסות הרגשי של התינוקות במצבי מצוקה, בייחוד כאשר הם מתנתקים מאימם. כדי לצפות בעוצמת הוויסות הרגשי של התינוקות, הופעתו של אדם זר בסיטואציה זרה היא גורם מכריע שמגביר את הלחץ. כדי להעריך

את ההתקשרות בקרב תינוקות בני שנה, אינסוורת' ועמיתיה ערכו במעבדה, שהיא סביבה בלתי מוכרת לתינוק ולאם, ניסוי של 'מצב הזר' ובו נבדקו ביטויים של ויסות רגשי ושל חרדת זרים.

חרדת זרים נחשבת לרוב לדרך התנהגות אוניברסלית שאמורה להגן על התינוק, להבטיח את הישרדותו ולהרחיק אותו מפני סכנות פוטנציאליות לא מוכרות. ההנחה היא שתינוקות מתחילים לפתח חרדה מזרים כאשר הם מתחילים לזחול ולחקור את הסביבה, מה שעלול לחשוף אותם לסכנות פוטנציאליות. אחת הסכנות הללו היא פגישה עם אנשים זרים (Marks & Nesse, 1994).

הניסוי של 'מצב הזר' (Ainsworth et al., 1978) נמשך עשרים דקות, ונכללו בו שבע אפיזודות של ניתוק בין התינוק ואימו וחיסורם מחדש בנוכחות אדם זר. במהלך כל אחת מהאפיזודות נבדק האיזון בין התנהגות ההתקשרות לבין ההתנהגות החקרנית של התינוק במצבי דחק ומצוקה. בשתי האפיזודות של האיחוד עם האם הובחנו סגנונות התקשרות שונים בקרב התינוקות. במהלך הניסוי התרשמו אינסוורת' ועמיתיה מאיכות החקירה החופשית של התינוק בשלביו השונים. על סמך הממצא הזה הוסיפה אינסוורת' לתיאוריית ההתקשרות את המושג 'חקירה' והניחה ששני המנגנונים – ההתקשרות והחקירה – משלימים זה את זה. בעת סכנה התינוק מפעיל את מנגנון ההתקשרות, וכאשר הוא חש ביטחון, הוא מרגיש חופשי לחקור.

בעת יצירת ההתקשרות, במהלכה, בהפסקתה ובמפגש המחודש לאחר הפרידה מושקעות עוצמות חזקות של רגש. כך למשל האיום באובדן דמות ההתקשרות מעורר אצל התינוק חרדה, ואובדנה מעורר כאב, עצב וכעס. מכאן אפשר להסיק שההתקשרות עצמה והפרידה מעוררים מגוון רחב של רגשות בעוצמות גבוהות ויש צורך לוות אותם. ההתקשרות משמשת מעין מערכת לוויסות רגשי. כל איום או חשש לאיום מפעיל אותה וגורם לתינוק לחפש את הקרבה של דמות ההתקשרות. התנהגות זו מאפשרת לו להירגע, להגן על עצמו ולהתאזן מבחינה רגשית.

בעקבות הניסוי של 'מצב הזר' הסיקה אינסוורת' שיש קשר בין סגנון ההתקשרות של התינוק לבין התנהגות האם כלפיו. היא סיווגה את ההתקשרות אצל תינוקות לשלושה דפוסים שמבחינים ביניהם לפי האיחוד מחדש עם האם: התקשרות בטוחה (Secure), התקשרות חרדה נמנעת (Avoidant) והתקשרות חרדה מתנגדת (Anxious-Resistant). מאוחר יותר הוסיפו מיין וסלומון (Main &)

(Solomon, 1990) ולדפוס רביעי של התקשרות: לא מאורגנת או חסרת אוריינטציה (Disorganized-Disoriented).

איינסוורת' ועמיתיה (Ainsworth et al., 1978) הניחו שתינוקות מפגינים דפוס של התקשרות בטוחה כאשר המטפלים העיקריים בהם מגיבים ברגישות לצורכיהם במהלך שנת חייהם הראשונה. לעומת זאת, כאשר תינוקות חווים טיפול לא רגיש לצורכיהם הם יפגינו היעדר ביטחון או דפוס של התקשרות לא מאורגנת. ילדים החווים דחייה מתמדת נוטים להציג דפוס התקשרות של חרדה נמנעת. ילדים החווים טיפול לא עקבי נוטים להפגין דפוס אמביוולנטי, וילדים החווים התעללות, הזנחה, טראומה והתעללות נוטים להפגין דפוס לא מאורגן של התקשרות.

מחקר התקשרות מודע להקשר התרבותי

ליוויין ונורמן (LeVine & Norman, 2001) טענו שתיאוריית ההתקשרות היא "דוגמה בולטת לתיאוריה עיוורת לתרבות יותר מכל תיאוריה התפתחותית אחרת" (עמ' 86). תיאוריית ההתקשרות טענה לתוקף אוניברסלי הן מבחינת עקרונותיה התיאורטיים, הן מבחינת שיטותיה. אולם ממחקרים חוצי תרבויות ואנתרופולוגיים (Keller & Kärtner, 2013; Otto & Keller, 2014) עולה שהתיאוריה פתוחה להשפעות והטיות תרבותיות, החל מההליך הניסיוני של 'מצב הזר' וכלה בהנחה שרגישות אימהית יוצרת אך ורק התקשרות בטוחה.

בולבי ביסס את התיאוריה שלו על האמונה ש'אהבת אם' נחוצה להתפתחות תקינה של הילד (LeVine, 2014). אולם באמונה זו התעלם בולבי מחלופות תרבותיות אפשריות לגידול ילדים ולהתפתחותם, כמו למשל החינוך של ריבוי מטפלים. בסביבות חברתיות-תרבותיות שמאופיינות בשיעורי פריון גבוהים ובעבודה רבה של האימהות, הסתגלותם של התינוקות למספר רב של מטפלים מממשת את מטרת הסוציאליזציה המרכזית של ההורים. יתרה מכך, כאשר תינוקות גדלים בסביבה של ריבוי מטפלים, הם מתקשרים עם אנשים רבים בשלב מוקדם בחייהם, ובזכות התקשרות זו מתאפשר שילובם בקהילה (Marey-Sarwan, Otto, Roer-Strier & Keller, 2015).

מחקרים מצביעים על כך שההטיות התרבותיות מתאימות למשפחות מערביות ממעמד הביניים, שהן רק חלק מאוכלוסיית העולם (Morelli et al., 2018; Vicedo, 2018), אך הן חורגות מערכי התרבות

של סביבות שאינן מערביות ובעיקר של סביבות אקולוגיות-חברתיות כפריות (Keller & Kärtner, 2013). תיאוריות התפתחותיות שמקובלות במערב מתבססות על ההנחה שטיפול וקשר רגשי אימהי חיוניים לרווחתם של ילדים בשנה הראשונה לחייהם (Barlow, 2004). בה בעת, מחקרים שבחנו טיפול וקשר רגשי אימהי בתרבויות שאינן מערביות (Otto & Keller, 2014), ניסו לענות על השאלה המהותית כיצד התרבות משפיעה על הטיפול ועל הקשר הרגשי. במחקרים אלה, נבחנו תרבויות רבות שאינן מערביות, ונמצא שמלבד הקשר הרגשי עם האם, הילדים מקבלים טיפול וקשר של חום ואהבה ממגוון מטפלים (alloparents) מתוך המשפחה המורחבת. בין האוכלוסיות והמדינות שבהן נבחן הנושא, ראוי לציין חקלאים מחוף השנהב (Gottlieb, 2004), עובדים ברפובליקה של מרכז אפריקה (Meehan & Hawks, 2014), חקלאים בקמרון (Otto, 2008) ובדואים בדרום ישראל (Marey-Sarwan et al., 2015).

זאת ועוד, תיאוריית ההתקשרות והרגישות האימהית נתפסות כמפתחות יכולות כמו ביטוי עצמי, נפרדות ואסרטיביות ובכך מובילות את הפרט לאוטונומיה פסיכולוגית (Keller & Kärtner, 2013). לעומת זאת, חברות מסורתיות, בדומה לחברה הבדואית, מתבססות על תלות והדדיות. בחברות אלה מכוונים את התפתחות הפרט לעצמאות תפקודית ומייחסים חשיבות לציות להורים ולשמירה על הרמוניה חברתית – עקרונות שתיאוריית ההתקשרות אינה מדגישה (Otto & Keller, 2014). על כן, בחברות הנזכרות לעיל תחושת הביטחון של הילדים מבוססת על אמון בזמינות הסביבה המטפלת יותר מאשר על מערכות יחסים ייחודיות של קשר רגשי (Keller, 2007).

המחקר הנוכחי מתמקד בחברה הבדואית בנגב כחקר מקרה של חברה ילידית מסורתית. נבחנו בו האמונות ההוריות בהקשר תרבותי-סוציו-פוליטי שמתייחס לגורמים האלה: תנאי סביבה, מנהגים, מאפיינים ייחודיים, נורמות וערכים חברתיים-תרבותיים. כמו כן, המחקר הנוכחי אינו מתבסס כלל על ההנחות העיקריות של תיאוריית ההתקשרות בדבר ההליך של הניסוי 'מצב הזר', על הנורמטיביות של התקשרות בטוחה ועל הרעיון של רגישות אימהית, וזאת משום שנורמות וערכים תרבותיים יכולים להיחשב מקובלים בתרבות אחת בעוד שבתרבות אחרת הם עשויים להיחשב להתנהגות הגורמת לסיכון.

הקשר של המחקר: החברה הבדואית בנגב

החברה הבדואית בנגב היא אוכלוסייה ילידית (indigenous) בתוך המיעוט הערבי הפלסטיני ואחת המודרות ביותר בישראל. היא ניכרת באורח חיים ייחודי בהיבטים שונים: היסטורי, חברתי ופוליטי (Marey-Sarwan & Roer-Strier, 2017; Nasasra, 2012). היא מתאפיינת בהיותה חברה מסורתית, קולקטיבית ושמרנית המתקיימת במדינה מודרנית שלה אוריינטציה מערבית (Marey-Sarwan et al. 2015). חברה זו נתונה בתהליכי שינוי מהירים ודרמטיים בעקבות המעבר התרבותי-הפוליטי-הכלכלי (Nasasra, Richter-Devroe, Abu-Rabia-Queder & Ratcliffe, 2014) במציאות של אלימות פוליטית, דיכוי ממסדי, עוני ואפליה מתמשכת (Shalhoub-Kevorkian, 2016; Yiftachel, Roded & Kedar, 2016). שינויים אלה מציבים בפני חברה זו אתגרים ייחודיים המשנים את חיי היום-יום בה, והם משפיעים, בין השאר, על המטרות והפרקטיקות ההוריות.

לאחר קום המדינה, בשנת 1948, נעקרו 80%–85% מהבדואים מאדמותיהם ההיסטוריות והפכו לפליטים במדינות שכנות. מרבית הבדואים שנותרו בישראל הועברו מטעם המדינה לאזור מוגדר שנקרא אלסיאג' (הגדר). שם הצטרפו לשבטים שהתגוררו באזור לפני קום המדינה, ובכך ביססו את מה שמכונה היום 'הכפרים הבלתי-מוכרים' (Yiftachel et al., 2016). כיום מתגוררים כ-100,000 בדואים ב-35 כפרים שאינם מוכרים במדינת ישראל ומוגדרים בעיניה כ'בלתי-חוקיים' (Farjeon & Rotem, 2016). המדינה שוללת מתושבי הכפרים הללו תשתיות ושירותים בסיסיים וחיוניים שעליה לספק להם על פי חוק, והם אינם שייכים למועצות מקומיות ואינם זכאים לבחור או להיבחר למועצה כלשהי. שירותים חיוניים כמו רפואה, חינוך ורווחה, כבישים מסודרים ותחבורה ציבורית כמעט אינם קיימים באזור. כמו כן, תושבי הכפרים הללו מתגוררים בתנאים קשים ללא תשתיות של מים וחשמל, ובהיעדר סילוק שפכים ופינוי אשפה רמת התברואה בהם ירודה (Human Rights Watch, 2017). מרביתם חיים בתנאים קשים במבנים ארעיים כמו צריפים ואוהלים (Human Rights Watch, 2017), אולם הם נחשבים להישאר על אדמתם ולמנוע את הפקעתה (Yiftachel et al., 2016).

מאז קום המדינה מרחף מעל בתי הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים איום מתמיד על הריסת בתייהם, ובמקרים רבים הילדים נוכחים בעת ההריסה ועדים לאלימות של זרועות הממסד (Marey-Sarwan, Roer-Strier & Otto, 2018; Shalhoub-Kevorkian, 2019). המדינה מפעילה על הבדואים לחצים

רבים כדי שיעזבו את אדמותיהם ויעברו לשבע עיירות קבע – עיירות שצפיפות האוכלוסין בהן גבוהה, והמעמד הסוציו-אקונומי של תושביהן נמוך ביותר. לאור האמור, המדינה מציבה את החברה הבדואית בעמדת נחיתות ביחס לקבוצות האחרות בחברה הישראלית (Grodofsky & Yudelevich, 2012). אוכלוסיית הכפרים הבלתי-מוכרים נחשבת לאחת השוליות ביותר בישראל ומאפייניה הם נישואין בגיל צעיר, שיעור פריון גבוה (Central Bureau of Statistics, 2017), אבטלה גבוהה והכנסה נמוכה – כ-80% ממשקי הבית בה חיים מתחת לקו העוני (Abu-Bader & Gottlieb, 2009). כ-60% מתושבי הכפרים הללו הם ילדים, והאימהות הן המטפלות העיקריות בילדיהן בתקופת הינקות. עם זאת, הטיפול בתינוקות הוא אחריות משותפת וקולקטיבית לנשים והוא מתבסס על התמיכה של השבט (Abu-Bader & Gottlieb, 2009).

למרות השיעור הגבוה של הילדים, רק בשליש מהכפרים יש מסגרות חינוך לגיל הרך ובתי ספר יסודיים ארעיים (Fargeon & Rotem, 2016). כמו כן, על פי נתונים סטטיסטיים, השיעורים של בעיות הבריאות, האשפוז, התאונות הביתיות והלידות במשקל נמוך עולים על שיעורים אלה באוכלוסיות אחרות בישראל (Daoud, O'Campo, Anderson, Agbaria & Shoham-Vardi, 2012). נתונים אלה משקפים את חיי היום-יום בכפרים, ועולה מהם שגורמי סיכון רבים משפיעים על רווחתם ועל ביטחונם של הילדים, למשל, כוויית, תאונות דרכים מרכבים שנוסעים ללא פיקוח, בורות ביוב פתוחים, שאיפת גזים רעילים בשל שריפת אשפה, נחשים וכלבים משוטטים (Marey-Sarwan & Roer-Strier, 2017).

מחקר זה מתבסס על גישה מודעת-הקשר (Nadan & Roer-Strier, in press) ונועד לבחון את תגובתם של תינוקות בדואים בני שנה למפגש עם אדם זר ואת תפיסות האימהות בנוגע להיבטים הבאים: התקשרות, התפתחותם החברתית-רגשית של ילדיהן וחרדת זרים. בגישה מודעת-הקשר, נבחנת ההתקשרות בין תינוקות לאימם או למטפל בהם מנקודת מבט שנותנים בה את הדעת על המורכבות של ההקשרים השזורים זה בזה: היסטורי, סוציו-פוליטי, תנאי סביבה, יחסי כוח וגורמים מבניים, מנהגים חברתיים וערכי התרבות של ילדים ומשפחות.

המאמר מתמקד בשתי שאלות מחקריות והן:

- (1) כיצד תינוקות בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב מגיבים למפגש עם אדם זר?
- (2) מהן האמונות של אימהות בדואיות בנוגע לחרדת זרים וביטויי התקשרות בקרב תינוקות בהקשר תרבותי זה?

שיטת המחקר

מחקר זה נערך בשני שלבים ובשילוב שיטות (mixed methods), איכותנית וכמותית (Creswell & Creswell, 2017), וזאת כדי לתת מענה מרבי לשאלות המחקר בקשר לעיצוב התרבותי והשפעתה האפשרית של מערכת האמונה האימהית על ההתנהגות בהתקשרות. השיטה הכמותית שימשה בסיס לניתוח סטטיסטי ואפשרה להבין ביתר שאת את תדירות התופעה הנחקרת ואת היקפיה, ואילו השיטה האיכותנית סייעה לקבלת מידע מורכב ומרובה נקודות מבט לגבי התופעה הנחקרת (שקדי, 2011). החלק הכמותי של המחקר כלל תצפיות שתועדו בווידיאו ושאלונים מובנים, והחלק האיכותני כלל ראיונות עומק חצי מובנים ודיון בקבוצת מיקוד לשם איסוף נתונים. השילוב בין ניתוחים כמותיים לבין נתונים איכותניים מגביר את אמינות המחקר ומאפשר קבלת תמונה מקיפה בנוגע לתופעה הנחקרת.

משתתפי המחקר: בשלב הראשון השתתפו במחקר 30 זוגות של אימהות ותינוקות משישה כפרים בלתי-מוכרים בנגב. האימהות נדגמו בדגימה מכוונת (Patton, 2015) בהתאם לקריטריונים: גיל התינוק (גיל שנה בעת עריכת המחקר) ומקום המגורים (כפר בלתי-מוכר). טווח הגילים של האימהות עמד על 17–43, מספר הילדים לאימהות במדגם עמד על 3.8 ילדים בממוצע ומספר שנות הלימוד שלהן עמד על 11 בממוצע. המדגם הורחב בדגימת כדור שלג (Moser & Korstjens, 2018). גיל התינוקות שהשתתפו במחקר היה שנה אחת, וכולם היו בריאים בזמן עריכת התצפית.

בשלב השני של המחקר גויסה קבוצת מיקוד של תשע אימהות מכפר בלתי-מוכר שלא נכלל בשלב הקודם. הקבוצה נדגמה לפי קריטריונים של גיל (עד גיל 60) ומקום מגורים (כפר בלתי-מוכר נוסף שלא נכלל בשלב הראשון). טווח הגילים של המשתתפות בקבוצת המיקוד עמד על 26–60; מספר הילדים של הנשים הללו עמד עד 6.2 בממוצע ומספר שנות הלימוד שלהן עמד על 7 בממוצע. המטרה של קבוצת המיקוד הייתה להרחיב את ההבנה של המושג 'חרדת הזר' בחברה הבדואית וללמוד

מהאימהות על נושאים שונים כמו אמונות הוריות, התקשרות לילדים, סיכונים התפתחותיים ומנהגים תרבותיים.

הליך איסוף הנתונים וכלי המחקר

במחקר מודע-הקשר מטפלים בסוגיות מורכבות וכדי לבנות את כלי המחקר נדרשים יצירתיות, התאמות מתודולוגיות ורגישות לתהליכים (Freund & Band-Winterstein, 2017). במחקר הנוכחי נאספו הנתונים בכמה כלים ובשני שלבים. השלב הראשון כלל תצפיות שתועדו בווידיאו, שאלונים וראיונות והשלב השני של המחקר כלל דיון בקבוצת מיקוד.

השלב הראשון – תצפיות, שאלונים וראיונות

תצפיות באמצעות וידיאו: שלב זה נועד לתעד את תגובת התינוק לברכה מאדם זר. במקום השימוש בניסוי 'מצב הזר' של אינסוורת', ניסוי זה היה מותאם ורגיש תרבותית בעקבות המחקר שערכה אוטו (Otto, 2008) בקמרון. המחקר הנוכחי תוכנן מלכתחילה כך שהחוקרת תשמש בתפקיד האישה הזרה בניסוי של "מצב הזר" בכל המקרים, וזאת כדי לנטרל את ההשפעות האפשריות של האופי והאישיות של נשים זרות שונות על תגובת הילדים. לשם כך החוקרת ביקרה את המשפחות של משתתפות המחקר בביתה כשהילדים היו בני שנה וסיפרה שהיא מעוניינת לבדוק את תגובת התינוק לברכה מאישה זרה. ניסיונו של התינוק במגע פיזי או בקרבה לאנשים שאינו מכיר אמור לגרום להפעלת לחץ מתון עליו ולעורר התנהגות המלווה בתגובות רגשיות טיפוסיות – נגישות או הימנעות. בניסוי הזה קיבלו האימהות הוראה להניח את התינוק על ברכיהן ולשחק עימו כפי שהן נוהגות לעשות בדרך כלל. אחרי זמן קצר החוקרת נכנסה לחדר ובירכה את התינוק ואת האם כמקובל בחברה הבדואית. באישור האם ניגשה החוקרת לתינוק שפגש אותה לראשונה. לאחר מכן ניסתה להרים אותו, להתרחק מהאם ולהסתובב איתו בחדר ומחוצה לו. אם התינוק הראה סימני מצוקה, הוא הוחזר מיד לאם (פירוט על אודות שלב זה ראו בחלק של ניתוח הנתונים). האינטראקציה הזאת, ובה תגובות האם והתינוק למפגש עם החוקרת, תועדה במצלמת וידיאו שהונחה במצב סטטי לפני כניסת החוקרת לחדר. תשע מבין האימהות הסכימו שהסרטון שלהן עם ילדיהן יוצג למשתתפות בקבוצת המיקוד בשלב השני של המחקר.

ראיונות חצי-מובנים: לאחר התיעוד בווידאו נערכו ראיונות עם האימהות כדי להבין ביתר שאת את תפיסותיהן בנוגע ליחסיהן עם התינוק. השאלות בראיונות הללו התמקדו בנושאים הבאים: אמונות הוריות, מערכת היחסים אם-ילד, תגובתו של התינוק לזרים ומערכות יחסיו עם אחרים בסביבתו החברתית. כך למשל הן נשאלו "מה המשמעות לכך שהתינוק מראה סימני קבלה או דחייה לאדם הזר?" "איך הרגשת כאשר התינוק שלך הסכים או סירב ללכת עם אישה זרה?" הראיונות נמשכו כשעה והתקיימו בבתי המשתתפות. כשהסתיים הראיון מילאו האימהות שני שאלונים - שאלון 'מטרות סוציאליזציה' ושאלון להערכת נתונים סוציו-דמוגרפיים כמפורט להלן.

שאלון מטרות סוציאליזציה (Socialization goals questionnaire): האימהות התבקשו להביע הסכמה או אי הסכמה ל-22 היגדים המתייחסים למטרות התפתחות שהורים מתרבויות שונות שואפים להשיג בשלוש השנים הראשונות לחיי התינוק (Keller, 2007). התשובות לשאלות הללו היו בדירוג הנע מ-1 (בכלל לא) ל-6 (בהחלט כן). מטרות הסוציאליזציה חולקו להתבטאויות המשקפות תלות הדדית (למשל, ללמוד לציית להורים, לדאוג לרווחתם של אחרים ולהתחלק עם אחרים) ולהתבטאויות המשקפות אוטונומיה פסיכולוגית (למשל, עצמאות ופיתוח רעיונות).

שאלון להערכת נתונים סוציו-דמוגרפיים: בסוף המפגש מילאו האימהות שאלון שכלל פרטים על עצמן ועל ילדן: תאריך הלידה והמגדר של הילד, גיל ההורים של הילד, מספר שנות הנישואין, מספר שנות השכלה, תעסוקה, מספר הילדים במשפחה, מספר אחים במשפחת המוצא של כל אחד מבני הזוג, צורת המגורים של המשפחה וכדומה.

השלב השני – דיון בקבוצות מיקוד

הדיון בקבוצת המיקוד נערך בכפר נוסף ונמשך כשעתיים. השתתפו בו תשע אימהות בדואיות שלא השתתפו בחלק הראשון של המחקר. תחילה הן התבקשו לחלוק את האסוציאציות שלהן עם המילה 'זר'. לאחר מכן, הוצגו בפניהן שני סרטונים מהשלב הראשון של המחקר. בסרטון הראשון נראה ילד שמגיב בפחד לאישה זרה ושאינו מסכים להתרחק מאימו. בסרטון השני נראה ילד שגילה סקרנות כשראה אישה זרה והסכים ללכת איתה. המשתתפות התבקשו להביע את התרשמותן מקטעי הווידאו והתנהל דיון בשאלות כמו – "איזו תגובה נראית לכן טבעית יותר?" "איזו תגובה אתן מעדיפות אצל

ילדיכן?" "מדוע התינוקות הגיבו כפי שהגיבו בסרטון?" לבסוף הן נשאלו אם הן מעדיפות שלילדן יהיו קשרים קרובים עם אנשים מעטים או עם אנשים רבים והתבקשו לנמק את תשובותיהן.

ניתוח הנתונים

הראיונות והדיון בקבוצת המיקוד הוקלטו ותומללו. תוכנת נרלייזר לניתוח נתונים (שקדי, 2011) סייעה בניתוח שיטתי של הראיונות ליחידות מידע המורכבות מקבוצות של מילים או ביטויים. תחילה קראה החוקרת את התמלולים של הראיונות והדיונים בקבוצת המיקוד כמה פעמים. זוהו יחידות מידע שהרכיבו קבוצות של מילים או ביטויים והן סודרו בקטגוריות תוך זיהוי דפוסים ונושאים משמעותיים (Glaser & Laudel, 2013). כמו כן, חיפשה החוקרת קשרים והיררכיות בין הקודים ובתוכם באמצעות קידוד צירי (Corbin & Strauss, 2015). במקביל נעזרה בתוכנת SPSS כדי לנתח את הנתונים הכמותיים – נתונים דמוגרפיים, שאלון מטרות הסוציאליזציה ונתונים על חרדת הזר של התינוקות. לשאלון של מטרות הסוציאליזציה הושוו מספר ההיגדים המשקפים אוטונומיה פסיכולוגית לעומת תלות הדדית.

נותחו עשרים ושבעה מתוך שלושים סרטוני הווידאו שהתקבלו (כמספר משתתפות המחקר בשלב זה) והשלושה הנותרים נפסלו עקב איכות גרועה. אחרי שהחוקרת צפתה כמה פעמים בסרטוני הווידאו תגובתו הרגשית של כל תינוק בתגובה לזר קודדה. תינוקות שלא התנגדו כלל למגע עם החוקרת (אישה זרה) והסכימו ליצור איתה אינטראקציה הוגדרו כתינוקות שאין להם חרדת זרים. הם יצרו קשר במשך כמה דקות וגילו סקרנות, נוחות ושמחה כאשר החוקרת החזיקה אותם. לעומת זאת, תינוקות שסירבו שהחוקרת תחזיק אותם הוגדרו כסובלים מחרדת זרים וגילו מצוקה רגשית. הם בכו או צעקו, חיפשו את קרבת האם ואת מגעה והסיטו את מבטם מהחוקרת. הבעות הפנים והמחוות שלהם הראו פחד ומרבייתם נרתעו מפרידה מלאה מאימהותיהם והמשיכו לבכות גם כשהחוקרת התרחקה מהם. לצורך הגברת האמינות במחקר החוקרת השתמשה ביומן שדה ונעזרה בחוקרת נוספת מומחית בתחום כדי לנתח עצמאית 50% מהנתונים האיכותניים והכמותיים. כמו כן, הנתונים נותחו בהדרכתה של חוקרת בינלאומית מובילה בתחום התפתחות הילד והתקשרות מנקודת מבט בין-תרבותית.

במקרים של חילוקי דעות בניתוח דנו החוקרות בנתונים עד שהגיעו להסכמה בסיוע של חוקרת שלישית המעורבת במחקר.

שיקולים אתיים

ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית על שם פול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים אישרה את המחקר. המשתתפות חתמו על טופס הסכמה מדעת והובטחה להן שמירה על אנונימיות ועל סודיות. לשם כך שונו שמות המשתתפות המופיעים בציטוטים לשמות בדויים (Allen & Wiles, 2016) וכל הסרטונים נשמרו בקפידה בתיקייה עם קוד סודי.

ממצאים

הממצאים התקבלו מניתוח הנתונים הכמותיים והאיכותניים. תחילה יתוארו ממצאי השלב הראשון של המחקר: תגובת התינוקות למפגש עם 'אדם זר', מטרות הסוציאליזציה של האימהות ותפיסות האימהות שעלו מתוך הראיונות האישיים. אחר כך יתוארו ממצאי השלב השני של המחקר שעלו מניתוח הדיון בקבוצת המיקוד.

ממצאי השלב הראשון של המחקר

תגובת התינוקות למפגש עם אדם זר

מניתוח סרטוני הווידאו של תגובות התינוקות בני השנה לברכה מאדם זר עלו הממצאים הבאים בנוגע ליחסם של התינוקות לזרים: שיעור התינוקות אשר גילו חרדה מזרים בעוצמה גבוהה היה 56%. תינוקות אלה בכו או צעקו כשהחוקרת התקרבה אליהם, הבעות הפנים שלהם הראו פחד, הם הסיטו את מבטם וחיפשו את קרבת האם ואת מגעה. לעומתם, שיעור התינוקות שלא הפגינו חרדה מזרים הייתה 44%. תינוקות אלה הסכימו שהחוקרת תחזיק אותם בידיה, תסתובב איתם בחדר ומחוצה לו וגילו סקרנות ונינוחות בפגישה איתה.

מטרות הסוציאליזציה

בניתוח תוצאות השאלון של מטרות הסוציאליזציה חושבו ציון ממוצע כללי להיגדים של תלות הדדית וציון ממוצע להיגדים של אוטונומיה. בניתוח בוצע מבחן t לשני מדגמים מזווגים כדי להעריך הבדלים אפשריים בהעדפת מטרות הסוציאליזציה לסוג המודל התרבותי, אוטונומיה או תלות הדדית. מן הממצאים עולה שהאימהות הבדואיות מייחסות חשיבות למטרות סוציאליזציה של תלות הדדית יותר מאשר למטרות אוטונומיות, אוטונומיה: $M = 5.08, SD = 0.56$; תלות הדדית: $M = 5.56, SD = 0.43$; $t(30) = 4.21, p < .001$. האימהות העדיפו ערכים המאפיינים תלות הדדית והמסייעים לילדים להשתלב בחברה הבדואית, למשל, שיתוף פעולה, ציות, נימוס וכבוד למבוגרים, יותר מאשר מטרות אוטונומיות פסיכולוגיות כמו פיתוח רעיונות אישיים, אסרטיביות וביטחון עצמי. מניתוח הראיונות עם האימהות עלו שלושה נושאים מרכזיים: קרבה פיזית כביטוי להגנה, הזר שאינו מוכר כמקור סכנה ו'אחרים' כמקור הגנה על התינוק.

קרבה פיזית כביטוי להגנה

האימהות הדגישו שהקרבה הפיזית לתינוק היא מקור ההגנה הטוב ביותר עבורו. נור אמרה: "אם שאוהבת את התינוק שלה מחזיקה אותו קרוב אליה כדי להגן עליו. כשהוא זקוק לה היא תמיד שם בשבילו". אימהות אחרות הדגישו שהן חוששות מהסכנות הרבות האורבות לתינוקן בסביבה הקרובה, לכן הן נמנעות מלאפשר לו לחקור סביבה זו. מרים הצהירה: "אני מעדיפה שהוא יישאר צמוד אלי בבית ולא ידרס שם בחוץ". סמירה הוסיפה: "לא חסר סכנות בכפר, היו מקרים שילדים טבעו בוואדי או ננשכו על ידי כלבים משוטטים או חיות בר. זו האחריות שלי להגן עליו, לכן אני מעדיפה שתמיד יהיה קרוב אלי".

הזר שאינו מוכר כמקור לסכנה

שמונה אימהות שתינוקן גילה חרדה מאישה זרה טענו שהוא התנהג כך מכיוון שהוא ראה בה אדם לא מוכר. כך למשל טענה אמנה: "לא מגיעים אלינו לביקור הרבה אנשים שאינם מוכרים למשפחה, לכן כשהיא ראתה אותך היא הופתעה". לעומת זאת אמאל, שתינוקה הביע סקרנות ושמחה לראות את החוקרת (כאישה זרה), הדגישה שחשוב שהילד יכיר אנשים רבים. אולם לדעתה הילד צריך להתרחק מאדם זר במקרה שאין לידו בן משפחה נוכח. היא אמרה: "מאז שהיא נולדה, היא רגילה לכולם. עם

זאת, היא צריכה להבחין בין אנשים שהם חלק מהמשפחה לבין אלה שאינם. העיקר שיהיה איתה מישהו מהמשפחה כשהיא פוגשת זרים". סועאד תיארה את ניסיונה להגן על ילדיה מפני החיילים שהגיעו מחוץ לכפר להרוס בתים ואמרה: "חיילים רבים נכנסו לכפר עם נשק כדי להרוס את הבית של בן דודי. נשים וילדים צעקו ובכו. החזקתי את התינוק שלי חזק וניסיתי להרגיע אותו. עד היום הילדים מפחדים כשהם רואים חייל או שוטר במדים".

יש לציין שחלק מהאימהות פירשו את הימנעות תינוקן מהזר כהעדפתו וכאהבתו הבלעדית לאימו, כפי שאמרה סועאד: "הרגשתי טוב שהוא רוצה ואוהב רק אותי". מנאל הוסיפה: "ממש טוב מה שהיא עשתה כשניסית לקחת אותה. את רואה? היא לא שכחה אותי או התעלמה ממני".

'אחרים' כמקור הגנה על התינוק

כל האימהות ציינו שהן המטפלות המשמעותיות בילדן ומקור ההתקשרות העיקרי עימו. עם זאת, הן ציינו שהן נעזרות במטפלים נוספים מהמשפחה כגון אחים מבוגרים, דודות וסבתות. אסמאא אמרה: "היא הכי רגילה לאחיותיה הגדולות ולמשפחתו של בעלי". האימהות ייחסו חשיבות רבה להסכמתו של הילד להיות עם קרובי משפחה בהיעדרן, כי כך מתאפשר להן לצאת לסידורים מחוץ לכפר. אח'לאס הסבירה: "רצוי שהתינוק יהיה בקשר ויחסים קרובים עם אנשים רבים. עכשיו, למשל, אני צריכה ללדת ואשאר בבית החולים כמה ימים. הוא צריך להיות עם קרובי משפחה בלי שיעשה בעיות". נואל הוסיפה: "הוא צריך להיות ידידותי, מנומס ורגוע כדי שאנשים יאהבו אותו ויסימו לשמור עליו כשאני לא בסביבה".

רוב האימהות הדגישו שצריך להרגיל את ילדיהן לאנשי הכפר. כאשר הילדים מסרבים לכך, חלק מהאימהות הציעו להגביר את חשיפתם לאנשים, ובמידת הצורך אף לכפות עליהם היכרות עם אנשים מהכפר. כך הבהירה זאת אמירה: "אם הוא מסרב להיות בחברת אנשים מהכפר, הייתי לוקחת אותו אליהם, הייתי נותנת לו לראות אנשים ולדעת שהם לא מפחידים". אסמאא הוסיפה: "אני אתן אותו לאנשים שהוא לא אוהב כדי שהוא יתרגל אליהם".

ממצאי השלב השני של המחקר

דיון בקבוצת המיקוד

בקבוצת המיקוד נדונו הנושאים הבאים: האסוציאציה למילה "זר", התגובות לחרדת זרים או היעדרה בסרטונים שהוצגו, מטרות הסוציאליזציה, כישורים בין-אישיים ועמדה כלפי קשרים בין-אישיים. אשר להגדרת המילה 'זר', המשתתפות הבחינו בבירור בין אנשים מסוכנים שאינם מוכרים, כמו "משטרה", "צבא", "סיירת ירוקה", "יהודים", ובין אנשים שאינם מוכרים אך אינם מסוכנים, למשל "אנשים שאינם מהמשפחה", "אורחים מחוץ לכפר", "אדם מהמשפחה המורחבת שהילדים לא רואים כל יום". כמו כן, המשתתפות הזכירו אנשים מוכרים המעניקים הגנה וביטחון, למשל, בני משפחה ושכנים.

המשתתפות ציינו שלדעתן הסיבות העיקריות לבכי של התינוקות בסרטונים ולסירובם ללכת עם האישה הזרה היו חשיפתם לאדם שאינם מכירים ושעלול להיות מסוכן עבורם או סירוב הקשור לאישיות התינוק ולמזג שלו. ההסברים שלהם לכך היו, למשל: "הוא לא רגיל לראות אנשים", "הם צריכים לפגוש אותך פעם או פעמיים כדי שיתרגלו אליך".

הממצאים שעלו בקבוצת המיקוד אישרו את הממצאים שהתקבלו מהראיונות. הודגש בהם שבמהלך האינטראקציה עם הזר חשוב שהילד יחוש ביטחון ויגלה התנהגות חברותית. מצד אחד הדגישו המשתתפות שכדי להגן על הילדים צריך להנחיל להם פחד מאנשים זרים ואלה דבריהן: "התגובה של הילד הבוכה תקינה, הוא צריך לפחד מזרים", "אנו מפחידות אותו כדי שלא ילך רחוק ויידרס מהמכוניות הנוסעות בדרכי העפר", "אנו מספרות להם על מקרים של חטיפת ילדים ומכירת חלקי גופם", "אנו מפחידות אותם כדי שלא יתקרבו מהגיפים של החיילים והשוטרים", "אני אשמח לראות שהילד שלי ביישן וצורח. כך הוא יכול להגן על עצמו מפני מישהו זר". מצד שני, הביעו המשתתפות את רצונן לילד חברותי. אחת מהן שיתפה את הקבוצה ואמרה: "זה אכן עוזר לו אם הוא רגיל לאנשים, כי כך הוא לא יהיה מבודד או פחדן". עם זאת, הן הדגישו שחשוב ביותר שהילד לא יפגוש זרים בלי נוכחותם של אנשים מוכרים: "אם הוא יוצא עם מישהו שאנחנו מכירים, אז זה בסדר".

דיון

מטרותיו של המחקר הנוכחי היו לבחון יחסי התקשרות של התינוק עם מטפלו העיקריים מתוך תפיסה מודעת-הקשר, לבחון את השפעת ההקשר התרבותי-הסוציו-פוליטי של אמונות ופרקטיקות הוריות בנוגע להתקשרות התינוק, ובייחוד בנוגע ל'חרדת הזר', ולתעד את מערכות הסוציאליזציה בקרב פעוטות. המחקר בחן כיצד מתנהגים תינוקות בני שנה כלפי אנשים זרים במשפחות בדואיות המתגוררות בשישה כפרים בלתי-מוכרים בנגב, ומהי תפיסת האימהות שלהם בנוגע לחרדה מזרים. ממצאי המחקר חשפו התייחסות דואלית של תינוקות בדואים כלפי זרים - יותר ממחצית התינוקות הראו חרדה ממגע עם זר, ואילו השאר לא הפגינו חרדה כזאת. ממצאים אלה בלתי צפויים בחברה הבדואית ואינם מותאמים לדפוסי החיים המסורתיים שמכוונים לתלות הדדית וריבוי מטפלים, כך שהיה צורך בבירור והסבר נוסף מהאימהות בקבוצת המיקוד.

חוקרים תרבותיים מצביעים על כך שבחברות מסורתיות המתבססות על תלות הדדית, מצפים מהילדים להיות מורגלים לאנשים רבים (Gottlieb, 2004, 2014; Keller, 2007; Otto, 2008). מחקרים אלה מראים שבחברות מסוימות מעודדים פעוטות להיות ידידותיים כלפי זרים, להתקרב אליהם ולהרגיש נוח איתם. בהתאם לכך, בסביבות אלה הסיכוי לצפות בחרדת זרים נמוך. עם זאת, ממצאי המחקר עם תינוקות בדואים מראים שיתכן שיש קשר בין זהירות ופחד מפני 'זרים מסוכנים' לבין הימנעות מאנשים זרים שאינם בני המשפחה.

הממצאים שבהם 56% מהתינוקות הפגינו חרדה מזרים וסימני מצוקה בעת המפגש עם הזר, הפתיעו גם בהשוואה למחקרם שונים שבחנו את 'חרדת הזר' בקרב תינוקות בחברות מסורתיות. כך למשל, במחקר שנערך בחברה המסורתית בקמרון (Otto, 2014), נמצא שמרבית התינוקות לא הביעו עוררות רגשית נראית לעין כאשר החוקרת (אישה גרמנייה) נכנסה לבית המשפחה וכאשר היא יצרה מגע פיזי קרוב איתם. החוקרת דיווחה שהתינוקות הפגינו נינוחות ורוגע לאורך כל הביקור. ממצאים דומים התקבלו ממחקרה של גוטליב (Gottlieb, 2004) ובו היא דיווחה על היעדרות כמעט מוחלטת של חרדת זרים בקרב תינוקות מחוף השנהב. מחקר אחר בקרב חקלאים במאלי (True, Pisani & Oumar, 2001), מצא כי 69% מהתינוקות לא הראו חרדת זרים.

אחוז התינוקות הבדואים שלא הפגינו חרדה מאישה זרה אינו תואם את הממצאים שצוינו לעיל ויכולים להצביע על פרדוקס של גידול ילדים חברותיים אך זהירים. עולה מהם שהבדואים בכפרים הבלתי מוכרים צריכים לשלב בין אמונות וגישות מסורתיות לבין מצבם הפוליטי הקשה והמורכב. האימהות הבדואיות השמיעו את שני האידיאלים יחד - מצד אחד, הן מלמדות את ילדיהן להסתגל לבני משפחה רבים, ומצד שני, הן מלמדות אותם להיזהר מזרים שאינם מוכרים ועלולים להיות מסוכנים, כמו נציגי הממשל (Marey-Sarwan et al., 2018).

מסקנה זו נתמכה על ידי הראיונות עם האימהות שסיפקו הסבר משכנע לשני סוגי התגובות שנצפו בקרב התינוקות. אומנם הן ראו במצוקה של התינוקות תגובה טבעית, אך הן התלבטו איזו התנהגות הן מעדיפות אצל התינוקות שלהן. חלקן חשבו שחשיפה לאנשים רבים חשובה להתפתחות החברתית של ילדיהן בחיי הקהילה, ואילו אחרות הדגישו שילדיהן צריכים להיזהר מאנשים זרים שאינם מתוך המשפחה. אימהות אחרות אף סיפרו שהן "מאמנות" את הילדים באופן פעיל להיות ידידותיים בסביבת אנשים מוכרים, ובמקביל להיזהר מאנשים שאינם מוכרים ועלולים לפגוע בהם, כמו אנשי משטרה, חיילים ויהודים.

כדי להבין את תפיסותיהן של האימהות בנוגע ליחס האמביוולנטי לזרים, חשוב להבין את ההקשר של הכפרים הבלתי-מוכרים. בכפרים אלה ניכרת נוכחות של זרים משני סוגים - זרים שאינם מסוכנים, כמו בני משפחה ומבקרים רחוקים שהם חברי משפחה ומתקבלים בברכה כמקובל בחברה הבדואית, וזרים המייצגים את הממסד והשלטון הישראלי שעלולים להיות מסוכנים ולהכאיב לילדים, כמו חיילים ושוטרים. הבדואים מתמודדים עם פחד ועם חוסר ביטחון תמידי מפני האיום האפשרי להריסת בתיהם וההאשמות הקשות מצד הממשל, כולל המשטרה והצבא (Marey-Sarwan & Roer-Strier, 2017), כך שעל אלה אי אפשר לסמוך כי הם מאיימים על המשפחה ועל הילדים ובשל כך חוששים מהם.

תחושת האיום מזרים שעלולים להיות מסוכנים בלטה גם בקרב הנשים שהשתתפו בקבוצת המיקוד. במטרה להגן על ילדיהן מפני סיכונים אפשריים, נשים אלה פיתחו אסטרטגיית הפחדה מפני זרים מאיימים המתבטאת בחינוך ובפרקטיקות הוריות. ייתכן שמנקודת הראות של תיאוריית ההתקשרות הקלסית, הפחדת תינוקות על ידי אימהותיהן נתפסת כחוסר רגישות אימהית המובילה להתקשרות לא בטוחה. עם זאת, בקרב משתתפות המחקר, ניכר כי זרים נתפסים כמסוכנים שהמגע עימם מוביל

לחוויות שליליות וכואבות. לרוב, הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים די מבודדים בגלל היעדר תחבורה ציבורית, לכן המפגשים של תינוקות עם זרים שאינם מסוכנים נדירים. נראה שההפחדה אכן מותאמת לתנאים האקולוגיים, החברתיים והפוליטיים של הקבוצה הנחקרת ובכך היא תורמת לשמירה של שלומו של התינוק מפני הסיכונים הרבים, בין שמדובר בסיכונים שהם תוצאה ממגע עם זרים מאיימים (שוטרים, חיילים) ובין שמדובר בסיכונים הסביבתיים הנובעים מאלימות מבנית והיעדר תשתיות.

אסטרטגיות הוריות בתגובה לאתגרים חדשים

הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב ניצבים בפני אתגרים תרבותיים רבים עקב שינויים דרמטיים בהיבטים כלכליים-תרבותיים-פוליטיים (Nasasra et al., 2014), ובשל כך השתנה אורח חייהם המסורתי (Marey-Sarwan et al., 2015). ממצאי המחקר הצביעו על כך שאימהות בדואיות משלבות בין האוריינטציה של תלות הדדית לבין אוטונומיה פסיכולוגית בגידול ילדיהן עם נטייה גבוהה יותר לגישה המסורתית ולתלות הדדית. בדומה למחקרים קודמים בהקשרים כפריים (Keller, 2007; Otto, 2008), ממצאי המחקר הצביעו על כך שהקרבה הפיזית בין האם לתינוק חשובה להגנה מפני הסיכונים הרבים. סגנון הורות המכוון לתלות הדדית והגנה על הילד מאופיין במגע גופני הכולל נשיקות, חיבוקים וטפיחות ויוצר תחושת שייכות בקרב הילדים (Keller & Otto, 2014). במקרה זה ההתנהגות ההורית המדגישה קרבה פיזית, משקפת את חוויות החיים של האם עצמה ומטרתה להגן על התינוק ובכך להבטיח את הישרדותו.

מהממצאים עולה שהשינויים התרבותיים בשילוב עם ההקשר הפוליטי המורכב יוצרים מצב שבו הבדואים מנסים לשמור על נורמות חברתיות קולקטיביות מסורתיות, כמו גידול ילדים במשפחה מורחבת והדגשת קשרים חברתיים עם מטפלים מרובים. במקביל, האימהות הבדואיות צריכות לנווט במצב סוציו-פוליטי בעייתי שאינו מאפשר להן לגדל את ילדיהן בדרך המסורתית. בשל כך הן מנחילות לילדיהן פחד מאנשים זרים שמהווים סכנה כדי שיגלו חשדנות כלפי אנשים שאינם תושבי הכפר. נראה כי אסטרטגיה זו יכולה להשפיע על תגובת הילדים לאדם שאינו מוכר להם.

מסקנות והשלכות

כדי להבין את התקשרות התינוק לאימו ואת תגובתו לאדם הזר, יש להבין את האמונות ההוריות והפרקטיקות התרבותיות שבהן חי הילד, ולהיות מודעים להקשר המקומי ולתנאי החיים של תושבי המקום. ממצאי המחקר מדגישים עד כמה ההקשר ונקודת מבט מודעת להקשר, הכוללת מודעות להשפעות תרבותיות, היסטוריות וסוציו-פוליטיות, רלוונטיים וחשובים כאשר עוסקים בתיאוריות להתפתחות הילד ובהורות. חשוב לגלות יותר מודעות לכך כאשר רוצים להבין קבוצות מיעוט ילידי (indigenous) בדומה לחברה הבדואית בכפרים הבלתי-מוכרים. בדרך כלל תוכניות מניעה והתערבות לילדים בקבוצות אלה מבוססות על תפיסת הרוב ולא נותנים בהן את הדעת על מציאות שלעיתים קרובות היא מעורפלת. יתר על כן, בתוכניות הללו צריך להכיר בהקשר הסוציו-תרבותי ובחשיבות שהאימהות מייחסות למשפחה המורחבת כמקור לתמיכה בילדיהן ולהגנה עליו. בהיעדר תשתיות ושירותים מוסדיים מתאימים, הדרך היחידה של האימהות הללו לשרוד בנסיבות הקשות בחיי היום-יום היא תמיכה הדדית. כדי להשיג מטרה זו, קובעי מדיניות ואנשי מקצוע העובדים עם אוכלוסיות בסיכון והדרה ומטפלים בילדים צריכים להקשיב לקולות ההורים.

ההמשגות בתרבויות המערב (Vicedo, 2013) מדגישות את האידיאולוגיה של אהבה מונוגמית בין אם לילד, ובכך מעוררות לעיתים קרובות רגשות אשם אצל האם שמשאירה את הילד בטיפול של מישו אחר (Liangputtong, Yimyam, Parisunyakul, Baosoung & Sansiriphun, 2002). לעומת זאת, ממצאי המחקר הנוכחי מראים שבשל נסיבות החיים של האימהות הבדואיות – נטל האחריות כלפי המשפחה, ריבוי הילדים במשפחה, עבודות הבית הרבות והיעדר מסגרות חינוך לגיל הרך – הן נאלצות להשאיר את תינוקן בידי מטפלים רבים נוספים. לכן האימהות הבדואיות, כמו רוב האימהות בהקשר לא מערבי, אינן מתאימות לדימוי המערבי האידיאלי של אימהות בלעדית. בהתאם לכך, הממצאים הראו עד כמה חשוב לגלות רגישות תרבותית במחקר על התקשרות שמתבסס על מטרות סוציאליזציה ועל תיאוריות הוריות ייחודיות לתרבות ספציפית.

הגדרות להתקשרות בטוחה יכולות ללבוש צורות שונות בהתאם למצב הסוציו-פוליטי, ובשל כך דרכי התנהגות של הורים וילדים יכולות לשאת משמעויות שונות. ההקשרים הסוציו-פוליטיים יכולים להשפיע על ממדים מרובים בהתפתחותם של ילדים. לכן יש להעריך את הקשרים בין גורמים תרבותיים-סוציו-

פוליטיים לבין דרכי התנהגות בהתאם לתרבות. שימוש בשיטות סטנדרטיות, כמו הניסוי 'מצב הזר', בהקשרים תרבותיים שונים מהתרבות שבה השיטה פותחה, עלול להביא לממצאים מפוקפקים. מאמר זה נושא מסר חשוב, ולפיו תיאוריות ומודלים פסיכולוגיים וסוציולוגיים המסבירים ילדות והורות צריכים להיות מודעי הקשר ומותאמים תרבותית (Keller & Bard, 2017). התייחסות מודעת-הקשר (Roer-Stier & Nadan, in press) מאפשרת ראייה חדשה ובהירה בנוגע להשפעתם של הקשרים היסטוריים, פוליטיים, אקולוגיים ותרבותיים על ההתקשרות. מכאן שבתיאוריות ובמחקרים עתידיים הבוחנים התפתחות של ילדים, צריכים לתת את הדעת על היבטים כגון ערכי תרבות ומנהגים חברתיים, תנאים היסטוריים, מצב סוציו-פוליטי ותנאי סביבה. כמו כן, בכל המקרים שבהם אנשי המקצוע משרתים את הקבוצה ההגמונית, הם צריכים לפתח מבט ביקורתי כלפי צורכי המערכת לעומת צורכי הקהילה. כפי שמוצג במקרה של האימהות הבדואיות, הורים עשויים לחוש כי הקבוצה ההגמונית יוצרת סיכון לילדיהן במקום הגנה. כאשר נוקטים גישה מודעת-הקשר, מובן מאליו שבכל התערבות פסיכולוגית, חינוכית או ממסדית צריך לתת את הדעת על יחסי הכוחות, הקונפליקטים והמתחים הפוליטיים הנלווים.

מגבלות המחקר

למחקר הנוכחי כמה מגבלות אפשריות. ראשית, גודל המדגם בחלק הכמותי אינו מאפשר ייצוג והכללה סטטיסטית של הממצאים לכלל הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב. כדי להתמודד עם מגבלה זו, נוספו שאלות בראיונות ובקבוצת המיקוד שהתייחסו לנושא והשלימו את הממצאים שהתקבלו מהשאלונים. שנית, המחקר לא כלל מטפלים עיקריים נוספים בתינוק מתוך המשפחה מלבד האם. להבנה טובה יותר, במחקרים עתידיים רצוי לכלול מטפלים נוספים בתינוק. למרות מגבלות אלה, המחקר הנוכחי שופך אור על התקשרות התינוק לאימו ועל חרדה מזרים בתרבות מסורתית ועשוי להרחיב את הידע התיאורטי בנושא בקרב תרבויות אחרות הנמצאות במעבר סוציו-פוליטי-כלכלי.

רשימת מקורות

שקדי, א' (2011). המשמעות מאחורי המילים. מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה. תל

אביב: רמות.

Abu-Bader, S., & Gottlieb, D. (2009). *Poverty, education and employment in the Arab-Bedouin society: A comparative view*. Jerusalem: National Insurance Institute, Research and Planning Administration.

Ainsworth, M. D., Bell, S. M., & Stayton, D. F. (1974). *Infant mother attachment and social development: Socialization as a product of reciprocal responsiveness to signals*. New York, NY, US: Cambridge University Press.

Ainsworth, M. D., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Allen, R. E., & Wiles, J. L. (2016). A rose by any other name: Participants choosing research pseudonyms. *Qualitative Research in Psychology*, 13(2), 149-165.

Baer, J. C., & Martinez, C. D. (2006). Child maltreatment and insecure attachment. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 24(3), 187-197.

Barlow, K. (2004). Critiquing the 'Good Enough' mother: A perspective based on the Murik of Papua New Guinea. *Ethos*, 32(4), 514-537.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss* (Vol. 1). New York, NY: Basic Books.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss: Anxiety and Anger*. Separation. V. New York, NY: Basic Books.

Bowlby, J. (1986). *The nature of the child's tie to his mother*. New York, NY, US: New York University Press.

Carr, A. (2014). The evidence base for family therapy and systemic interventions for child focused problems. *Journal of Family Therapy*, 36(2), 107-157.

- Central Bureau of Statistics (2017). *Statistical Yearbook of Israel: The Moslem Population in Israel*. Retrieved from:
<https://www.cbs.gov.il/he/pages/default.aspx>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Los Angeles, CA: Sage.
- Daoud, N., O'Campo, P., Anderson, K., Agbaria, A. K., & Shoham-Vardi, I. (2012). The social ecology of maternal infant care in socially and economically marginalized community in Southern Israel. *Health Education Research*, 27, 1018-1030.
- Erickson, M. F., & Egeland, B. (2004). Linking theory and research to practice: The Minnesota longitudinal study of parents and children and the STEEP program. *Clinical Psychologist*, 8(1), 5-9.
- Fargeon, B., & Rotemm, M. (2016). *Enforcing distress: House demolition policy in the Bedouin community in the Negev*. Negev, Israel: Coexistence Forum for Civil Equality.
- Freund, A., & Band-Winterstein, T. (2017). Social workers in multi-cultural societies: Using a phenomenological lens to develop an integrative approach. *Qualitative Social Work*, 16(1), 44-59.
- Glaser, J., & Laudel, G. (2013). Life with and without coding: Two methods for early-stage data analysis in qualitative research aiming at causal explanations. *Social Qualitative Research*, 14(2), 1438-5627.
- Gottlieb, A. (2004). *The afterlife is where we come from: The culture of infancy in West Africa*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Gottlieb, A. (2014). Is it time to detach from attachment theory? Perspectives from the West African rain forest. In H. Otto & H. Keller (Eds.), *Different faces of attachment: Cultural variations on a universal human need* (187-214). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Grodofsky, M. M., & Yudelevich, D. (2012). Organising across-identity group divisions in the context of acute political conflict—Operation Cast Lead: A case study. *British Journal of Social Work*, 42(6), 1060-1073.
- Harlow, H. F. (1958). The nature of love. *American Psychologist*, 13, 673-685.
- Human Rights Watch (2017). *World report*. Retrieved from: <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/Israel/Palestine>
- Keller, H. (2007). *Cultures of infancy*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Keller, H. (2019). The role of emotions in socialization processes across cultures: Implications for theory and practice. In D. Matsumoto & H C. Hwang (Eds.), *The handbook of culture and psychology* (2nd Edition) (209-231). New York, NY: Harvard University Press.
- Keller, H., & Bard, K. H. (Eds.) (2017). *Contextualizing attachment: The cultural nature of attachment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Keller, H., & Kärtner, J. (2013). Development—The cultural solution of universal developmental tasks. In M. Gelfand, C. Y. Chiu & Y. Y. Hong (Eds.), *Advances in culture and psychology* (Vol. 3, pp. 63-116). New York, NY: Oxford University Press.
- Keller, H., & Otto, H. (2014). Epilogue: The future of attachment. In H. Otto & H. Keller (Eds.), *Different faces of attachment: Cultural variations on a universal human need* (307-313). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kennedy, J. H., & Kennedy, C. E. (2004). Attachment theory: Implications for school

- psychology. *Psychology in Schools*, 41, 247-259.
- LeVine, R. A. (2014). Attachment theory as cultural ideology. In H. Otto & H. Keller (Eds.), *Different faces of attachment: Cultural variations on a universal human need* (50-65). Cambridge: Cambridge University Press.
- LeVine, R. A., & Norman, K. (2001). The infant's acquisition of culture: Early attachment re-examined in anthropological perspective. *Publications-Society for Psychological Anthropology*, 12, 83-104.
- Liamputtong, P., Yimyam, S., Parisunyakul, S., Baosoung, C., & Sansiriphun, N. (2002). Women as mothers: The case of Thai women in northern Thailand. *International Social Work*, 45(4), 497-515.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In M. T. Greenberg, D. Cicchetti & E. M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years* (121-160). Chicago: University of Chicago Press.
- Marey-Sarwan, I., Otto, H., Roer-Strier, D., & Keller, H. (2015). Parenting among the Arab Bedouins in the Naqab desert in Israel: Children are a gift from God. In G. Nicolas, A. Bejarano & D. L. Lee (Eds.), *Contemporary parenting: A global perspective* (105-124). New York and London: Routledge.
- Marey-Sarwan, I., & Roer-Strier, D. (2017). Parents' perceptions of risk for children: A case study of Bedouin parents from unrecognized villages in Israel. *Social Service Review*, 91(2), 171-202.
- Marey-Sarwan, I., Roer-Strier, D., & Otto, H. (2018). Contextualizing risk and protection: Perceptions of Bedouin mothers from unrecognized villages in the Naqab. *American Journal of Orthopsychiatry*, 88(3), 306-315.

- Marks, I. M., & Nesse, R. M. (1994). Fear and fitness: An evolutionary analysis of anxiety disorders. *Ethology & Sociobiology*, 15, 247-261.
- Meehan, C. L., & Hawks, S. (2014). Maternal and allomaternal responsiveness: The significance of cooperative caregiving in attachment theory. In H. Otto & H. Keller (Eds.), *Different faces of attachment* (113-140). New York, NY: Cambridge University Press.
- Morelli, G., Quinn, N., Chaudhary, N., Vicedo, M., Rosabal-Coto, M., Keller, H., Murray, M., Gottlieb, A., Scheidecker, G., & Takada, A. (2018). Ethical challenges of parenting intervention in low- to middle-income countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(1), 5-24.
- Moser, A., & Korstjens, I. (2018). Series: Practical guidance to qualitative research. Part 3: Sampling, data collection and analysis. *European Journal of General Practice*, 24(1), 9-18.
- Nadan, Y., & Roer-Strier, D. (in press). Three myths of children's "risk" and "protection": A context informed perspective. In, D. Roer-Strier & Y. Nadan (Eds.), *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel*. Springer's Child Maltreatment Series.
- Nasasra, M. (2012). The ongoing Judaisation of the Naqab and the struggle for recognizing the indigenous rights of the Arab Bedouin people. *Settler Colonial Studies*, 12, 81–107. <http://dx.doi.org/10.1080/2201473X.2012.10648827>
- Nasasra, M., Richter-Devroe, S., Abu-Rabia-Queder, S., & Ratcliffe, R. (Eds.). (2014). *The Naqab Bedouin and colonialism: New perspectives*. London: Routledge.
- Otto, H. (2008). *Culture-specific attachment strategies in the Cameroonian Nso: Cultural solutions to a universal developmental task* (Unpublished doctoral dissertation). Germany: Osnabrueck University.

- Otto, H. (2014). Don't show your emotions! Emotion regulation and attachment in the Cameroonian Nso. In H. Otto, & H. Keller (Eds.), *Different faces of attachment: Cultural variations on a universal human need* (215–229). UK: Cambridge University Press.
- Otto, H., & Keller, H. (2014). *Different faces of attachment: Cultural variations on a universal human need*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th edition). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Quinn, N., & Mageo, J. M. (Eds.) (2013). *Attachment reconsidered: Cultural perspectives on a Western Theory*. New York, NY: Palgrave.
- Sear, R. (2016). Beyond the nuclear family: An evolutionary perspective on parenting. *Current Opinion in Psychology*, 7, 98-103.
- Shalhoub-Kevorkian, N. (2016). The biopolitics of Israel settler colonialism: Palestinian Bedouin children theorize the present. *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 15, 7–29. <http://dx.doi.org/10.3366/hjps.2016.0127>
- Shalhoub-Kevorkian, N. (2019). *Incarcerated childhood and the politics of unchilding*. Cambridge University Press: Cambridge.
- True, M. M., Pisani, L., & Oumar, F. (2001). Infant–mother attachment among the Dogon of Mali. *Child Development*, 72, 1451–1466.
- Vicedo, M. (2013). *The nature and nurture of love: From imprinting to attachment in Cold War America*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Vicedo, M. (2018). On the history, present and future of attachment theory. Reply to Duschinsky, van IJzendoorn, Foster, Reijman & Lionetti: Attachment histories and futures. *European Journal of Developmental Psychology*, 14(6), 684 –699.

- Yiftachel, O., Roded, B., & Kedar, A. (2016). Between rights and denials: Bedouin indigeneity in the Negev/Naqab. *Environment and Planning A. Economy and Space* 48, 2129–2161.
- Zeanah, C.H., & Smyke, A.T. (2009). Disorders of attachment. In C.H. Zeanah (Ed.), *Handbook of infant mental health* (3rd ed.). (pp. 421-434). New York, Guilford Press.
- Ziv, Y., Aviezer, A., Gini, M., Sagi, A., & Koren-Karie, N. (2000). Emotional availability in the mother-infant dyad as related to the quality of infant-mother attachment relationship. *Journal of Attachment and Human Development*, 2, 149-169.